

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

GYÖRGY PÉTER

Lee Miller a kádban
(Münchenben, 1945. április 30-án)

*Trau keinem Fuchs auf grüner Heid
und keinem Jud bei seinem Eid
(Rókának zöld mezőn, zsidónak, ha esküszik, ne higgy.)*

A morális törvény alól felmentő *gonosz ész* (egy teljességgel rossz akarat) azonban túl sokat tartalmaz, így ugyanis a törvénnyel való szembeszállást magát emelnők hajtórugóvá (indítékok nélkül ugyanis a döntés nem határozható meg), s ezzel a szubjektumot *ördögi* lényvé tennők.

Immanuel Kant: *A vallás a pusztá ész határain belül*

Kitört a háború. Megvettem magamnak *A gyakorlati ész kritikáját* egy Reclam-kiadásban, mert így ezt a művet egyenruhám zsebébe tudtam rejteni. Azt azonban nem mondhatnám, hogy akár még érettebb fej-
jel is mindig megértettem volna Kantot, mert ehhez olykor nem volt elég a felfogóképességem. Igyekeztem felfogni a dolgokat, melyekről azt gondoltam, hogy általuk valamilyen felismeréshez juthatok, hogy aztán élhessem az életem. Úgy voltam és vagyok a filozófiával, mint a kari-
kával, melyen nagyon sok kulcs lóg, és folyton keresem azt a bizonyos megfelelőt, ami illik a zárt kapukhoz. Néha azonnal passzol az egyik ilyen kulcs, máskor meg hosszan keresgélem. Némelykor pedig – néha elég ügyetlenül – csiszolgatnom kell rajta még egy kicsit.

Adolf Eichmann: *Tárgyalástól ítéletig*

A Harmadik Birodalomban a gonosz elveszítette azt a sajátosságát, amelyről a legtöbb ember felismeri – a kísértés jegyét. Sok német és sok náci, vélhetőleg túlnyomó többségük, bizonyára kísértésbe esett, hogy *ne* öljön, hogy *ne* raboljon, hogy *ne* engedje felebarátait a pusztulásba masírozni (mert természetesen mindannyian tudták, hogy a zsidókat a pusztulásba szállították, noha nem mindenki tudhatott a borzalmas részletekről), és hogy mindezen büntettekben a haszonrészesedés által *ne* váljon bűnrészessé.

Hanna Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*

Jó pár év eltelt a II. világháború, a III. Birodalom kora óta, az óta a korszak óta, mely nem óhajtotta a Földet a továbbiakban megosztani zsidókkal, szlávokkal, románokkal. Lassan két nemzedék is megtanult jó pár dolgot azoknak az éveknek a történetéről, hogy aztán, hosszú évtizedekkel később, újra egyre több embert tegyen álmatlanná, ami 1933 és 1945 között megtörtént. („Számptalan nemzedék kívülről, szóról szóra ismerte Ábrahám történetét, de vajon hány embert tett álmatlanná?” Soren Kierkegaard: *Félelem és reszketés*). Talán nem tévedek, ha azt feltételezem, hogy a lelkiismeret-furdalás, a szorongás, a trauma és a szégyen késői, évtizedekkel később

született emberekben történő felébredése, tehát a Holocaust történelmi eseményből univerzális, morális tragédiává való átírásának, átváltozásának a fordulata szorosan összefügg a radikális Gonosz feltételezésével, illetve radikális vagy banális jellegének értelmezésével. Kant úgy vélte, hogy a gyökeres rossz, a radikális gonoszság, az egoizmus: a törvény alóli kivételezettség vágyából ered. Hanna Arendt úgy látta Jeruzsálemben, hogy Eichmann esetében a gonoszság és banalitás egymást feltételezték: ami persze nem zárja ki a gonosz radikalizmusát, legfeljebb a metsző észet.

Nem kevés embert tett álmatlanná a jeruzsálemi kerületi bíróság üvegfülkéjében üldögélő Eichmann látványa és szavai, nem kevés ember olvasta azóta Arendt ítélettel felérő beszámolóját, nem kevés embert foglalkoztatott a Kantot olvasó, és őt a teremben is idéző SS alezredes személyisége. A katonai zubbonyzsebben elférő Reclam-kiadás Eichmann számára elsősorban az *ismétlés* lehetőségét jelentette: a börtönben írott beszámolója szerint *A gyakorlati és kritikai* már 1937-8 óta olvasmányai között tartotta számon. Attól tartok, hogy a zsebkönyv formátumban való vásárlás ténye arra utal, hogy az SS ranglétráján az évek során felfelé bandukoló Eichmann azt Bibliaként, mindennapi segítség gyanánt, afféle erkölcsi vademecumként tartotta magánál: tudván, hogy az általa *vállalt* feladatok során számos erkölcsi kérdésre kell válaszolnia, újra és újra szembe kell néznie a felelősség kérdésével, hiszen, mint azt ő maga írja: amit látott, s amit tett, olyan tapasztalatban előtte valóban e földön szinte senkinek nem volt része.

Mindennek tudatában: Eichmann vallomása – akaratán kívül – azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy végre nem pusztán azt tudhatjuk meg, hogy mi történt a táborokban, hanem talán arra is fény derül, hogy mindaz, ami ott történt, miként és miért történhetett meg. Mindazok, a Gonosz hagyományát a legjobb esetben is mellékes kérdésnek tekintő magyarázatok, amelyek társadalomelméleti, lélektani, ok-okozati összefüggések rendszerével kívánták, s kívánják magyarázni a Holocaustot, számos vonatkozásban kielégítőek. Adott esetben ezek az elemzések történeti kontextusukban jóval pontosabbak is Arendt megállapításainál, sőt, akár kíméletlenebbek is lehetnek, de mégis megkerülik azt a radikális antropológiai kérdést, amelyet a königsbergi politikai gondolkozó, aki oly hevesen kérte ki magának egy televíziós műsorban, hogy filozófusnak nevezzék, amit tehát Arendt nem került ki.

Ha Adolf Eichmann az embertársunk volt ezen a Földön – márpedig ez történt, bármit gondolunk is az univerzális emberiség fogalmáról –, akkor nemcsak az a kérdés, hogy miként tehetta meg, amit megtett, hanem az is, hogy miként élte át és túl: mi történt vele *tettei során*. Eichmann az emberi személyiség kantianus paradigmájának lett a kihívója, személye azt a fenyegetést testesítette meg, amellyel azóta reménytelenül nézünk szembe. Hogy *minden* megtörtént az üres égbolt alatt s a kantianus rendszer: autonómia és kötelesség együttese, a vallás a pusztaság határain belül – jelentéskéltűli lett.

Tulajdonképp Arendt Eichmannhoz egy titok hordozójaként fordult, azért ment Jeruzsálembe, hogy végre megértse a modern kor egyik legradikálisabb gondolatából következő események titkát: a Földön *egyesekekkel* osztozkodni nem kívánó nemzeti-szocialista rendszer parancsainak végrehajtása alatt történt antropológiai átalakulást. A történelemfilozófus és kritikai gondolkozó tehát antropológusként tevékenykedett és írt: nem érte be a nagy rendszer elemzésével, hanem a biográfia módszerét választotta, a mikrotörténelem új, akkortájt szokatlan léptékét, egyetlenegy élet újraírását, részleteinek felnagyítását.

Arendt Eichmann szavait kívánta megérteni, illetve értelmezni a hallgatás, elhallgatás mögöttését, a mondatok mögött felsejlő titkok végtelen sötét kontinensét. Közös volt az anyanyelvük. Soha ne felejtjük el, hogy az akkor már angolul író Arendt köznögsbergi gyermekkorának, az Állatkerttel szemben leélt éveinek német nyelvét hallhatta, amikor a Linz közeléből származó Eichmann beszélt. Eichmann maga egyébként ír két mondatot arról, hogy miként élte át azt, amit tett: de ez a két mondat valóban éppoly banális, mint amilyen abszurd. „Gyakran megkérdeztem magamtól, hogy bírtam ki mindezt anélkül, hogy kezet emeltem volna magamra, hogy aztán végül ilyen módon, földi létemnek önkéntes és szabad akaratú bevezetésével borítsak irgalmas fátylat mindenre. De ezzel beismertem volna olyan bűnököt, amelyekért nem voltam és nem is vagyok felelős.” (Eichmann i.m. 255. old.)

Wie es eigentlich gewesen, miként az valójában történt. Leopold von Ranke történetírói normatívája szerint: a leírás nem lehet tekintettel arra, amit az utódok látni vélnek, remélnék a múlttól és a jövőtől. („Nicht das Amt die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, sondern bloß zu zeigen, *wie es eigentlich gewesen*.”) Mintha abban reménykednénk tehát, hogy például a megsemmisítő légerekben történtek napra, percre, négyzetméterre pontos leírása: azaz a légerek morális földrajza, archeológiája, mikrohistóriai kronológiája, az összes részlet megmentése a felejtéstől, az a fotorealista panoráma, amelynek megrajzolása évek óta különféle szövegekben olvasható, mindez átvezet a morális kérdéshez, s választ ad arra, hogy mi történt azokkal, akik mindezt megtették. Ha ugyanis a Holocaust technológiai folyamatának kivitelezésében résztvevők nem voltak ördögi lények, azaz morálon innen és túli szörnyek, akkor minden egyes forrás, amely annak megértésére szolgál, hogy *miként* történt velük mindez: különösen becsesnek, fontosnak mondható, hiszen segítségül szolgálhat nekünk, a Szrebrenyicában, Ruandában, Darfurban, aktuálisan a Kongói Demokratikus Köztársaságban történt és történő események közvetlen kortársainak. Mindezt figyelembe véve nyilvánvaló, hogy az egykorú forrásokat megkülönböztetett figyelem veszi körül, különös tekintettel a *fotográfiákra és filmekre*, amelyek minden mediális átírtságuk, homogeneitásuk ellenére mégiscsak a közvetlen tapasztalat rémképével, illetve illúziójával szolgálhatnak. Épp ezért övezte közfigyelem, s mára jelentős értelmezői holdudvar vonja körül a magyar zsidóság

elgázosítása előtti utolsó órákat rögzítő Auschwitz albumot, vagy a lengyel ellenállók által a gázkamrák közvetlen közelében készített négy felvételt, amelyek egyedülálló vizuális bizonyítékai a történeteknek.

Beláthatatlan különbség van ugyanis az olvasottak és a látottak között, alapvetően másként működik a fantázia, a szorongás, a kulturális és pszichológiai apparátusunk. 1945 nyarán több kép készült Buchenwaldban és Dachauban az SS tagjairól, Lee Miller és Eric Schwab képei a felszabadulás után részben fizikailag bántalmazott, részben bántatlan, de rettegő férfiakat ábrázolnak, akiknek fiziognómiája valóban ad némi okot a merengésre. Lee Miller a pályafutását modellként, divat-fotográfusként kezdte, a háború előtti, utáni avantgarde világában közismert fotóst a háború után évekig kezelték: poszt-traumatikus alkoholizmusa szorosan összefüggött mindazzal, amit látott, s végigfényképezett.

És ott a kép, amelyen 1945-ben David Scherman Lee Millert lefényképezte Hitler müncheni lakásának kádjában. Lee Miller egyébként 1946-ban Budapesten lefényképezte Bárdossy kivégzését is. Ugyanez a Lee Miller modell is volt, így tehát a legendás szépség számára nyilván nem volt idegen a helyzet, amelyben őt örökítik meg, s a meztelenség sem volt szokatlan, új élmény a számára: a Man Ray ismert képén pózoló fiatal nő magabiztosságot, nyugalmat sugárzott. (Ez a kép tagadhatatlan előképe Robert Mapplethorpe Lisa Lyont ábrázoló képének.)

Lee Miller, 1945 nyarán Münchenben, Hitler kádjában: a fürdőszobaszőnyegen két bakancs, katonai nadrág, a kád oldalán Hitler portréja. Számos – elsősorban a nyugati frontról származó – történetet ismerünk a felszabadítás vidám perceiről: Robert Capa, Hemingway, Marlene Dietrich párizsi érkezéséről, az avantgarde elit, az enfant terrible oly vonzó arroganciájáról. Lee Miller ebből a közegeből származott, Picasso, Max Ernst barátja volt, abból az amerikai világból érkezett, amelynek amúgy Hemingway állít emléket a *Vándorúnnepben*. 1945-ben Párizsban Ladislas Medgyesnél és Goldfinger Ernő modern színházi iskolájában tanult, Man Ray munkatársa lett, modellje, szeretője, szerepelt Cocteau-nál. Kozmopolita volt, fiatal, amerikai, a modern nő archetípusa – a háttérben egy gyermekkori megrontás eredményeként egy nemi betegséggel. (Ld. Becky E. Conekin: *Lee Miller and the Limits of Post-war British Modernity: Femininity, Fashion and the Problem of Biography*. 39–63. old.; *Fashion and Modernity*: edited by Christopher Breward and Caroline Evans. Berg 2005.)

Tagadhatatlan, hogy ennek a közegnek, szubkultúrának a tagjai – úgymond – nem sokat tétozáztak, ha az action gratuite, a botrányokozás, az arrogancia és megvetés kulturális gyakorlatait folytathatták. Itt, ennél a képnél azonban érdemes egy pillanatra megállnunk ebben az elbeszélésben, s rekonstruálnunk pár részletet. Miller 1945. április 20–25-e között Buchenwaldban fényképezett, április 30-án már Dachauban volt, tehát München elővárosában. Délután már a városban volt, Hitler luxuslakásában a bogenhauseni negyedben lévő Prinzregentenplatz 16-os szám alatt. Hitler 1929-

ben költözött ide unokahúgával, Geli Rauballal, aki huszonhárom évesen, 1931-ben pisztolylövéssel végzett magával – a lakásban.

Lee Miller és David Scherman pedig – Dachauból jövet – bevették ide magukat egy fotózás erejére, a kép aztán először a Vogue Hitlerania című riportjában jelent meg.

Ez a fotó Lee Miller élettörténetének egyik máig mitikus mozzanata maradt. Ha több mint hatvan évvel később újraírjuk annak a napnak, azoknak a napoknak a történetét, akkor ez elég sűrű szöveggé áll össze. Hitler lakását *használni*, tehát kimenni a vécére, beülni a kádba, otthagyni azokat a csizmákat a lepedőn, amelyekben Miller Dachauban volt, mindebben sok arrogancia, illetve igen finoman, polgárian kivitelezett képrombolás van. Előtte voltak Berchtesgadenben, látták a felgyújtott házat, nyilvánvaló, hogy a háború végén követték Hitler nyomait, két riporter: úton voltak, s dolgoztak. Amúgy Hitler körülbelül ugyanakkor lett öngyilkos Berlinben, mérgezte meg Blondie-t, Eva Braunt és magát.

Az action gratuite, a performance, a szürrealista képrombolás akciója azonban pár dolgot mindenképp említésre méltóvá tesz. Mindenekelőtt: azért ez mégis testi érintkezés volt Hitler környezetével, akármilyen betörés volt is a diktátor intim szférájába. A házban ma rendőrőrs működik, a kapuban kamera – a neonáci emlékezetgyűjtők legnagyobb szomorúságára.

Lee Miller képe a pokol árnyékában készült, egy olyan hely közvetlen közelében, ahol a Gonosszal kapcsolatos felvetések, kérdések – mind, sorra felmerülnek. Lee Miller képei Dachauban: a kanális vizében ázó halott német katona arca, a halottakkal teli vagon előtt álló amerikai katonák, a *VOGUE* riportja, *Believe it* címmel közölt képei traumák sorát jelezték. Az út Hitler lakásáig, kádjáig – a győzelemhez és a bosszúhoz vezető út volt. Ez a kép a koncept art egyik kivételes teljesítménye tehát: amelyben az installáció(vá tett fürdőszoba) az akcionizmus, a dokumentarizmus teljes mélységében keveredik.

S akkor vessünk egy pillantást a mulatás pillanataira. A hídon pózoló kórusra. Az énekkarra, amelyben szerényen ott áll Dr. Joseph Mengele is. Az SS Hütte, a pihenőteraszokkal ellátott üdülőház Auschwitz közvetlen közelében, az ilyesmit ma rekreációs központnak vagy talán wellness szállodának hívják. Ezek a mulatós lények lennének tehát azok az emberek, akik követték a radikális gonoszság útját (pontosabban Arendt szerint meg sem kísértette őket)? Csak épp bementek a munkahelyükre, amely *történetesen* egy koncentrációs, még pontosabban megsemmisítő lágerben volt, ott épp azt végezték el, amire parancsot kaptak, majd munkaidő végeztével éppúgy viselkedtek, mint bármely más munkahelyi közösség. Évődtek a kamerával, pózoltak az ellenkező nemű katonáknak, kivillantották a bokájukat, a fogsorukat, s közben épp ott dolgoztak, ahol naponta tíz és tízezreket gázosítottak el.

Attól tartok, hogy amire ezek a nők és férfiak ezeken a képeken, ezek a fiatal asszonyok, középkorú férfiek, feleségek, apák, anyák, ezek a német emberek mind odaértek arra a hídra, addigra rég nem tudták, hogy ahol járnak, az a pokol, s ők maguk a halál angyalai. Milyen reménytelen és nyomorult is olvasni Eichmannt arról, hogy miért is nem választotta a halált. És milyen rémítő, igazán rémítő végignézni ezeken az arcokon: akiknek szemében sem a melankólia, sem a rémület, sem könnyek, sem könnyörület, de még a kegyetlenségnek sincs nyoma. Akiknek szemében sem melankóliának, sem rémületnek, sem könnyörületnek, de még kegyetlenségnek sincs nyoma. Azon a hídon olyan emberek állnak, akiket éppúgy át lehetett formálni egy megfelelő eszközzel, mint ahogy ők bármit megtettek azokkal, akikkel nem kívántak egy Földön lakni. Soha nem fogjuk megtudni, hogy miként vesztették el az uralmat saját maguk felett. Gonosz emberek állnának azon a hídon? Banális, egyszerű, mindennapi emberek: áldozatai egy gépezetnek, amely elvette tőlük önmagukat?

„A fentiek alapján az a tétel, hogy az ember *rossz* semmi mást nem jelenthet, mint hogy tudatában van az erkölcsi törvénynek, mindazonáltal fölvette maximájába az attól való (alkalmi) eltérést.” (Kant: *A vallás a pusztán és határain belül*.) Ennek a mondatnak az illusztrációjaként látom én azt a kórust ott Auschwitz mellett. Kantot tovább idézve: „Hiszen lelkünkben ama zuhanás ellenére épp úgy zeng a parancsolat: jobb emberekké kell lennünk. [. . .] De ha az ember maximáinak alapjában tekintve romlott meg, hogyan lehetséges, hogy önerejéből végigvigye e forradalmat, s magától jó emberré váljék?”

Ülök a számítógép előtt, előttem fényképek, amelyek áldozatokat, gyilkosokat, áldozatokat és gyilkosokat megörökítő fotográfusokat ábrázolnak. Mind halottak, s mind tanúk. Képtelen vagyok megszabadulni két útnak a rekonstrukciójától. Újra és újra a hídon mulató társaság szekvenciáit nézem. Mi történt aznap, a kép készült előtt, s mi másnap?

És aztán végigkísérem a fantáziámban a Dachau, Berchtesgaden, München utat, egészen fel addig a lakásig, be az ajtón, ledobni a ruhákat, otthagyni a cipőt, s beülni egy megsemmisítő táborban eltöltött nap után a kád vizébe. Tán a megtisztulás szándékával. Belenézni a kamerába, közönnnyel, szomorú félmosollyal. Ez a nő ott a kádban előző nap, aznap fényképezte le Dachauban azt a katonát a kanális vizében. Egykorú riportja tanúsága szerint ő tudta, hogy amit látott, az jóvátehetetlenül megváltoztatta az életét. De vajon mit tudtak, s megtudtak-e magukról valamit is, valaha azok ott a hídon? Vagy a Végzet úgy sújtott le rájuk, hogy soha nem tudták meg, hogy mit tettek?